

A hivatalos magyar népszámlálások és más nagy népesség-összeírások, 1870–2016 – I. rész (1870–1949)

Rózsa Gábor,

a Központi Statisztikai Hivatal
ny. főosztályvezető-helyettese

E-mail: gaborrozsza47@gmail.com

A hivatalos magyar népszámlálás története egyidős a magyar adminisztráció alatt működő statisztikai szolgálattal. Az elmúlt másfél évszázad során – a világháborús események okozta eltérésektől eltekintve – tízévenkénti rendszerességgel előkészített, végrehajtott és feldolgozott tizenöt, az ország településeinek, népességének és lakásállományának egészére kiterjedő összeírára került sor. A magyar népszámlálások a kezdetektől fogva sikerrel törekedtek a központi és a helyi igazgatás, a kutatás sokoldalú adatigényeinek, az időbeli és a nemzetközi összehasonlítás szükségleteinek kielégítésére. A tanulmány első része az első népszámlálás előkészítésével kezdődik és a második világháború utáni első népszámlálás bemutatásával fejeződik be.

TÁRGYSZÓ:
Népszámlálás.
Statisztikatörténet.

DOI: 10.20311/stat2017.11-12.hu1159

A magyarországi népszámlálások története a XVIII. századig nyúlik vissza. Az elsőt 1784 és 1787 között hajtották végre *II. József*, a Habsburg-birodalom felvilágosodott uralkodója idején, a következőt pedig 1850-ben és 1857-ben, az Osztrák Császársággal szembeni magyar szabadságharc bukása után. A rendszeresen – általában tízévenként – ismétlődő, alapvetően egységes összeírási és értékelési módszereket alkalmazó népszámlálások sora 1867 után, az osztrák-magyar kiegyezést követően kezdődött el. Az Osztrák-Magyar Monarchia duális politikai és közigazgatási rendszerében vált lehetségessé az első olyan teljes körű népesség-összeírás, amelynek szervezését és irányítását a magyar hatóságok hajtották végre. Ennek előkészítése 1869-re, lebonyolítása 1870-re esett. Azóta a népszámlálások sokoldalú információval és elemzésekkel látják el az állami szerveket és az adatok sok más felhasználóját a népesség demográfiai, etnikai, nemzetiségi, vallási, iskolázottsági, gazdasági aktivitási, foglalkozási, családi és háztartási jellemzőiről, valamint a lakásokról és épületekről. Valójában tehát a „népszámlálás” kifejezés kezdettől fogva jóval többről szólt, magába foglalva az ország népességére és életkörülményeire vonatkozó statisztikai információk széles körét, az adatok gyűjtését, feldolgozását és közzétételét. A magyar népszámlálásokat minden esetben magas szintű jogszabályok – törvény, törvényerejű rendelet, kormányrendelet – határozták meg, amit a végrehajtásra és annak részleteire vonatkozó utasítások egészítettek ki. Másfél évszázadon keresztül számlálóbiztosok kérdőívek segítségével, házról-házra, lakásról-lakásra járva végezték az adatok gyűjtését, törekedve a teljes népesség egyszer (és csak egyszer) történő összeírására. A felvétel végrehajtása a helyi és megyei hatóságok feladata volt, a statisztikai hivatal szakértőinek szakmai irányítása mellett.

A hivatalos magyar statisztika első szervezete egy 1867-ben, kis létszámmal létrehozott osztály volt a Földmívelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztériumon belül, *Keleti Károly* vezetésével. 1869-ben – hasonlóan szerény körülmények között – jött létre a főváros statisztikai hivatala is, *Kőrösy József* vezetése alatt. 1871-ben Keleti Károly igazgatói megbízásával alakult meg az önálló Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. (Megjegyzés: cikkünk további részében a Hivatal különféle névváltozatai helyett a jelenleg közkeletű KSH betűszót használjuk.) A későbbi évtizedek során a népszámlálás szorosan kapcsolódott a népmozgalmi statisztika adataihoz, újabban pedig a népesség-nyilvántartáshoz is. A népszámlálási kérdés- és témakörök idővel jelentős változásokon és bővülésen mentek át, bár ezek nem mindegyikét dolgozták fel és közölték. A kérdések között vannak állandónak tekinthetők, mások csak alkalmanként szerepeltek, az aktuális társadalmi, gazdasági, politikai, történelmi helyzetnek megfelelően (például háborús körülmények, rendszerváltozás

vagy alapvető gazdasági átalakulás miatt). A magyar népszámlálások főbb témaköreit és kérdéseit táblázatba foglalva mutatjuk be.

A magyar statisztikusok és demográfusok, köztük vezető népszámlálási szakértők korán bekapcsolódtak a nemzetközi szakmai szervezetek tevékenységébe. Ezt jól példázza, hogy Kőrösy József jegyezte az 1900 végén tartandó világnépszámlálásra szóló felhívást. Magyar szakértők a későbbiekben is aktív résztvevői voltak a népszámlálások nemzetközi harmonizációját célzó munkáknak, az utóbbi évtizedekben már az ENSZ (Egyesült Nemzetek Szervezete) és az EU (Európai Unió) égisze alatt.

A népszámlálásokkal és lakásösszeírásokkal kapcsolatos, már említett tevékenységeken túl meg kell említeni a tömegtájékoztatás fontosságát az adatszolgáltatók tájékoztatása és a minél teljesebb részvétel biztosítása érdekében, az adatok megbízhatóságának ellenőrzését, a különféle új módszerek alkalmazását, valamint a korszerű számítástechnikai eszközök és eljárások gyors terjedését mind az adatgyűjtés, mind pedig a feldolgozás és adatközlés területén.

A magyar népszámlálásokban szerepelt, fel is dolgozott és közölt kérdések, kérdéskörök, 1870–2011

Kérdés	1870.	1880.	1890.	1900.	1910.	1920.	1930.	1941.	1949.	1960.	1970.	1980.	1990.	2001.	2011.
	évi népszámlálás														
	Személyi jellemzők														
Nem	I	I	I	I	I	I	I	I	I	I	I	I	I	I	I
Állampolgárság	I	I	I	I	I	–	I	–	I	–	–	–	–	I	I
Kapcsolat a háztartás- /családfőhöz	–	–	–	–	–	–	–	–	I	I	I	I	I	I	I
Háztartás-/családfő demográfiai és foglalkozási jellemzői	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	I	I	I	I	I
Születés időpontja	I	I	I	I	I	I	I	I	I	I	I	I	I	I	I
Családi állapot	I	I	I	I	I	I	I	I	I	I	I	I	I	I	I
Anyanyelv	–	I	I	I	I	I	I	I	I	I	I	I	I	I	I
Anyanyelven kívül beszélt nyelv(ek)	–	I	I	I	I	I	I	–	I	I	–	I	I	I	I
Nemzetiség, etnikum	–	I	I	I	I	I	–	I	–	–	–	I	I	I	I
Nemzetiségi/kulturális kötődés	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	I	–
Családban, barátokkal használt nyelv	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	I	I
Vallás, felekezet	I	I	I	I	I	I	I	I	I	–	–	–	–	I	I
Fogyatékoság (jellege és/vagy oka)	I	I	I	I	–	–	I	–	I	–	–	–	–	I	I
Tartós betegség	–	I	I	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	I

(A táblázat folytatása a következő oldalon.)

(Folytatás.)

Kérdés	1870.	1880.	1890.	1900.	1910.	1920.	1930.	1941.	1949.	1960.	1970.	1980.	1990.	2001.	2011.
	évi népszámlálás														
	Gazdasági jellemzők														
Gazdasági aktivitás	-	-	I	I	I	I	I	-	I	I	I	I		I	I
Megélhetés forrása	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	I	I
Eltartottság	-	-	-	-	-	-	-	-	-	I	I	I	I	I	I
Eltartó adatai	-	-	I	I	I	I	I	-	I	-	I	-	-	-	-
Foglalkozás, munkakör	I	I	I	I	I	I	I	-	I	I	I	I	I	I	I
Foglalkozási viszony	I	I	I	I	I	I	I	-	I	I	I	I	I	I	I
Munkáltató adatai (név, cím, ágazat, nagyság stb.)	-	-	I	I	I	I	I	-	I	I	I	I	I	I	I
Napi munkába járás (eszköz, időtartam)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	I	I
Társadalmi szektor	-	-	-	-	-	-	-	-	I	-	I	I	-	-	-
Munkaidő	-	-	-	I	-	-	-	-	-	-	-	-	-	I	-
Jövedelem	-	-	-	I	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Foglalkoztatás/munkanélküliség időtartama	-	-	-	I	-	-	-	-	-	-	-	-	-	I	I
Nyugdíjas utolsó munkavégzése (foglalkozás, foglalkozási viszony, munkáltató stb.)	-	-	-	-	I	-	I	-	I	I	I	I	-	I	I
Tulajdon egy lakóépületben	I	-	-	I	I	I	I	-	I	-	-	-	-	-	-
Földtulajdon – mezőgazdasági tevékenységhez	I	I	-	I	I	I	I	-	I	I	-	-	-	-	-
Hasznos háziállatok	I	I	-	-	-	-	-	-	I	-	-	-	-	-	-
Mezőgazdasági tevékenység az előző évben (időtartam, jelleg)	-	-	-	-	-	-	-	-	I	-	I	I	-	-	-
Mezőgazdasági tevékenység	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	I	I
Szokásos (fő-) állás	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	I	I	I	I	I
Másodállás	-	-	-	I	I	I	I	-	I	-	-	-	-	-	-
Közsegély	-	-	I	I	I	-	I	-	I	I	I	I	-	-	-
	Földrajzi jellemzők														
Összeírás helye	I	I	I	I	I	I	I	I	I	I	I	I	I	I	I
Születés helye	-	I	I	I	I	I	I	-	I	-	-	-	-	I	I
Bejelentett (állandó) lakóhely	-	I	I	-	-	-	-	-	-	-	I	I	I	I	I
Előző lakóhely	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	I	I
Bejelentett tartózkodási hely	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	I	I	I	I	I

(A táblázat folytatása a következő oldalon.)

(Folytatás.)

Kérdés	1870.	1880.	1890.	1900.	1910.	1920.	1930.	1941.	1949.	1960.	1970.	1980.	1990.	2001.	2011.
	évi népszámlálás														
Nem bejelentett lakóhely	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	I	I
Bejelentett lakóhely egy évvel korábban	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	I	-
Tartós ideiglenes távollét helye	I	I	I	I	I	I	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Munkavégzés helye	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	I	I
	Iskolázottság														
Írni, olvasni tudás	I	I	I	I	I	I	I	I	I	I	-	-	-	-	-
Iskolai végzettség	-	-	-	-	I	I	I	I	I	I	I	I	I	I	I
Iskolába járás (iskola típusa stb.)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	I	I	-	I	I	I
	Termékenység														
Házasság(ok) (száma, éve, befejezése stb.)	-	-	-	-	-	-	I	-	I	I	I	I	I	I	I
Élettársi kapcsolatban él-e	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	I	I
Gyermekek száma (született, élve született, együtt élő)	-	-	-	-	-	I	I	-	I	I	I	I	I	I	I
	Lakóegység, lakás														
Lakóegység típusa, rendeltetése	-	-	-	I	I	I	I	-	I	I	I	I	I	I	I
Tulajdoni jelleg	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	I	I	I	I	I
Használat jogcíme	-	-	-	I	I	-	I	-	I	I	I	I	I	I	I
Üres lakás	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	I	I
Építés éve	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	I	I	I	I	I
Lakás elhelyezkedése az épületben	I	-	I	I	I	I	I	-	-	-	-	I	I	I	I
Helyiségek (szobák, konyha, fürdőszoba stb.)	I	-	I	I	I	I	I	-	I	I	I	I	I	I	I
Alapterület (szobák vagy lakás)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	I	I
Felszereltség (villany, gáz, víz stb.)	-	-	-	-	-	-	I	-	I	I	I	I	I	I	I
WC, szennyvízelvezetés (típusa stb.)	-	-	-	-	-	I	I	-	I	I	I	I	I	I	I
Fűtés (jelleg, fűtőanyag, meleg víz)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	I	I	I	I

(A táblázat folytatása a következő oldalon.)

(Folytatás.)

Kérdés	1870.	1880.	1890.	1900.	1910.	1920.	1930.	1941.	1949.	1960.	1970.	1980.	1990.	2001.	2011.
	évi népszámlálás														
Nyáraló, hétvégi ház (típusa stb.)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	I	-	-	-
Lakóegység/lakás lakóinak száma	-	-	-	-	I	I	I	-	I	I	I	I	I	I	I
A lakóegységben/lakásban élő háztartások száma	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	I	I	I	I	I
Társbérlet, albérlet, ágybérlet	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	I	I	I	I	-
Épületek															
Tulajdonos adatai	-	-	-	-	-	-	I	-	-	-	-	-	-	-	-
Környezet jellege	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	I	I
Rendeltetés, típus	I	-	I	I	I	I	I	-	I	I	I	I	I	I	I
Tulajdoni jelleg	I	-	I	I	I	I	I	-	-	I	I	I	I	I	-
Épület emeleteinek száma	I	-	-	I	I	I	I	-	I	I	I	I	I	I	I
Alapozás, falak anyaga	-	-	I	I	I	I	I	-	I	I	I	I	I	I	I
Tető	-	-	I	I	I	I	I	-	I	I	-	-	-	-	-
Van-e pince	-	-	-	-	-	I	I	-	I	I	-	-	-	-	-
Építés éve	-	-	-	-	-	-	-	-	-	I	I	I	I	I	I
Komfortosság (víz, villany, gáz, központos fűtés/távfűtés)	-	-	-	-	-	-	I	-	I	I	I	I	I	-	-
Lakóegységek száma az épületben	-	I	-	-	-	-	-	-	I	I	I	I	I	I	I
Szobák, helyiségek száma az épületben	I	-	-	-	-	-	I	-	-	-	-	-	-	-	-
Épület lakóinak száma	I	I	-	I	-	-	I	-	I	I	I	I	I	I	I
Épület felújítása	-	-	-	-	-	-	-	-	I	-	-	-	-	-	-
Intézetek															
Intézeti háztartás	-	-	-	I	I	I	I	-	I	-	I	I	I	I	I
Intézeti épület jellemzői	-	-	I	I	I	I	I	-	I	I	-	I	I	I	I

Az áttekintés teljességéhez – a címnek is megfelelően – hozzátartozik néhány más, a népszámlálásokhoz többé-kevésbé kapcsolódó, de időben különálló népességi adatfelvétel megemlézése is. Ezek nem mindegyike kizárólag statisztikai célú, voltak köztük választási listák létrehozására vagy egyéb nyilvántartási céllal végzett adatgyűjtések is. A népszámlálásokkal összefüggésben meg kell említeni a próbaszámlálásokat, az adatok megbízhatóságának utóellenőrzését, valamint a két népszámlálás közötti hosszú időszak friss adatigényének kielégítésére végrehajtott, mintavételen alapuló „kis népszámlálásokat”, mikrocenzusokat.

Nem feledkezhetünk meg azokról a kiváló vezetőkről és szakemberekről, akiknek már lezárult élete és tevékenysége több évtizeden keresztül összeforrta a hazai népszámlálások előkészítésével, végrehajtásával, aktuális és történeti értékelésével (családnevük alfabetikus rendje szerint):

Bene Lajos (1903–1977), *Buday László* (1873–1925), *Dányi Dezső* (1921–2000), *Dávid Zoltán* (1923–1996), *Fóti János* (1931–2009), *Keleti Károly* (1833–1892), *Kepecs József* (1928–2002), *Klinger András* (1930–2015), *Kovács Alajos* (1877–1963), *Körösy József* (1844–1906), *Mozolovszky Sándor* (1885–1951), *Pálházy László* (1941–2005), *Szabady Egon* (1917–1999), *Tamáty József* (1919–1987), *Thirring Gusztáv* (1861–1941), *Thirring Lajos* (1899–1983), *Vízaknai Antal* (1863–1911).

1. Az 1870. évi népszámlálás

Az Osztrák-Magyar Monarchiát létrehozó, 1867. évi kiegyezés alapozta meg a megfelelő közigazgatási és politikai körülményeket a magyar hatóságok által végrehajtandó első önálló, teljes körű népszámláláshoz. A Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium statisztikai osztálya 1867 tavaszán alakult meg, amelynek vezetésére Keleti Károly (1833–1892) politikus, közigazdász és statisztikus kapott megbízást. A kis egység első nagy megbízatása a népszámlálás előkészítése és megszervezése volt. Bár ezt az eredeti elképzelések szerint 1867-ben vagy 1868-ban kellett volna megvalósítani, de a szükséges költségvetés hiánya miatt, valamint a monarchia osztrák felében tartandó népszámlálással való időbeni harmonizáció érdekében elhalasztották, és az első hivatalos magyar népszámlálás eszmei időpontjául az 1869. december 31. és 1870. január 1. közötti éjfél jelölték ki.

Ennek törvényi megalapozásául a *Ferenc József* magyar király és gróf *Andrássy Gyula* miniszterelnök által aláírt és az év júniusában közzé tett 1869. évi III. törvénycikk szolgált. Főbb rendelkezései között szerepelt, hogy az általános összeírást a Magyar Királysághoz tartozó összes területen 1870. január 3-án kell kezdeni, és a teljes befejezésig folytatni kell. A népességgel egyidejűleg a lakóegységeket és a hasznos háziállatokat is össze kellett írni. A törvénycikk előírta, hogy az adatszolgáltatóknak a valóságnak megfelelő válaszokat kell adniuk, továbbá rendelkezett a megtagadás, a szándékosan hibás adatok közlése, valamint a közreműködők hibái esetén alkalmazható szankciókról is. Végül rövid bekezdések szóltak a helyi hatóságok népszámlálással kapcsolatos teendőiről, valamint a minisztériumok és a horvát-szlavón hatóságok speciális feladatairól. Később a belügyminiszter, valamint a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter utasította a helyi hatóságokat a népszámlálással összefüggő kötelezettségeik lelkiismeretes teljesítésére.

Az adatgyűjtés előkészítése és végrehajtása érdekében minden közigazgatási egységnek (megye, járás, szabad királyi város stb.) létre kellett hoznia saját népszámlálási bizottságát. A települések voltak az alapvető területi egységek, és ezeken belül kellett kijelölni a számlálókörzeteket, 500 és 1000 fő közötti nagysággal. Az 500 főnél kisebb lakosságú településeket külön számlálókörzetnek kellett meghagyni, míg a farmokat, tanyákat, szőlőket ahhoz a településhez sorolták, amelynek területéhez tartoztak. A számlálókörzetek számát a bennük összeírandó személyek várható számával együtt jelenteni kellett a Statisztikai Szakosztálynak. Ezt követően a népszámlálási bizottságoknak minden számlálókörzetbe egy-egy összeírót kellett kijelölniük, mégpedig az erre megfelelő és megbízható személyek – papok, iskolai tanítók, középirtokosok, haszonbérlők, ügyvédek, kereskedők stb. – köréből. Az adatgyűjtés sikere érdekében január első felében szünetelt az iskolai oktatás és az adóbejtés.

Kétféle kérdőívet használtak, bár nagyrészt hasonló tartalommal. Az egyiket alapvetően a városokban és a nagyobb községekben, ahol a számlálóbiztosok a kérdőíveket otthoni kitöltésre átadták a háztartásfőknek vagy az ott lakó más felnőtt személynek („önkitöltés”), majd a kitöltött kérdőíveket átvették és ellenőrizték. A másik kérdőívet a számlálóbiztos házról-házra, lakásról-lakásra járva személyes kikérdezés alapján töltötte ki. A népszámlálási bizottságok tagjai felügyelték az összeírás menetét. Fontos jellemzője volt az összeírásnak, hogy a kérdőíveket hét nyelven nyomtatták ki, mindenhol figyelembe véve a nemzeti kisebbségekhez tartozó népesség várható nagyságát.

Ami a kérdőívek tartalmát illeti, az első rész a lakóegység néhány fontos ismérévre kérdezett rá, mint például az épületen belüli elhelyezkedésre, a szobák és konyhák számára, az egyéb helyiségekre, a lakóegység használatára (kizárólag lakás célra vagy gazdasági tevékenységre). A következő blokk a személyekre vonatkozó hosszabb kérdéssort tartalmazott: család- és keresztnév, nem, születés éve, vallás, családi állapot, foglalkozás vagy megélhetés egyéb forrása, foglalkozási viszony, születés helye, lakóhely, a lakóhelyen tartózkodás vagy az onnan való távollét időtartama, írni-olvasni tudás, fizikai vagy mentális fogyatékoság, katonai szolgálatra alkalmasság, külföldiek esetén a külföldi lakóhely országa, a távollévők tartózkodási helye. Az osztrák népszámlálás példáját követve és politikai megfontolásokból kimaradt a nyelv és nemzetiség kérdése. A kérdőív hátoldalán a háztartáshoz tartozó hasznos háziállatokra vonatkozó kérdések szerepeltek. Budán és Pesten a fentiekhez hasonló tartalommal ugyan, de külön-külön kérdőív szolgált a lakások és a személyek összeírására.

Az adatok feldolgozásának első lépéseit valójában a népszámlálási bizottságoktól kapott adatok alapján készített települési, járási és megyei szintű összesítések jelentették. A megyei szinten aggregált adatokat a Statisztikai Szakosztályhoz küldték, ahol ezeket alaposan ellenőrizték és javították, majd pótolták a hiányokat, mielőtt az

országos adatösszesítések elkészültek volna. Az előzetes eredményeket 1870 májusában mutatták be a királynak.

1871-ben a Statisztikai Szakosztály szerepét egy jóval nagyobb önálló szervezet, a Magyar Királyi Országos Statisztikai Hivatal (KSH) vette át, továbbra is Keleti vezetése alatt. Az első magyar népszámlálás nagyalakú, fő kiadványa még ugyanebben az évben megjelent – kétnyelvű, magyar-német változatban is –, részletes ismeretessel az elvégzett munkákról, nagyszámú táblázattal és szöveges értékeléssel, illetve magyarázattal, több mint 600 oldalon. Később számos további, elemzéseket és magyarázatokat tartalmazó kiadvány is készült.

2. Az 1880. évi népszámlálás

Az első hivatalos magyar népszámlálást követő évtized során a statisztika és azon belül a népszámlálás terén jelentős fejlődés ment végbe hazai és nemzetközi viszonylatban is. Magyarországon első lépésként biztosítani kellett az önálló KSH folyamatos működését, beleértve az első népszámlálás utómunkálatait is. A következő fontos elem az első statisztikai törvény (1874. évi XXV. törvény) elfogadása volt, amely szabályozta a KSH felépítését, tevékenységi körét, valamint közvetlen kapcsolatait a többi országos hatáskörű szervvel. Ugyanebben az időszakban, Buda, Pest és Óbuda 1873-ban történt egyesítését követően létrejött Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala. Nemzetközi szintén kiemelkedő esemény volt 1872 augusztusában a Szentpétervárott tartott 8. Nemzetközi Statisztikai Kongresszus, ahol egyebek mellett javaslatokat fogadtak el a népszámlálások időpontjának, tartalmának és összeírási technikáinak harmonizációjáról.

Az említett események, valamint az előző népszámlálás tapasztalatai nagyban hozzájárultak, hogy az 1880. évi népszámlálás előkészítése és szervezése szakmai szempontból egyszerűbb volt, mint 1869/70-ben. A nemzetközi javaslatoknak megfelelően az eszmei időpont az 1880. december 31. és 1881. január 1. közötti éjfél volt, és ezt a gyakorlatot a következő öt népszámlálás során, tehát 1930-ig is megtartották.

A jogszabályi háttérrel ezúttal az 1880 júniusában elfogadott népszámlálásról szóló LII. törvény biztosította, az előzőhöz nagyon hasonló tartalommal és megfogalmazással, annyi eltéréssel, hogy az összeírási időszak végének időpontját is kijelölte. A külföldön élő vagy tartózkodó magyar állampolgárok összeírását az ország külképviseleteinek bevonásával kívánták megoldani. Ezen túlmenően a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium rendeletben intézkedett a népszámlálás különböző szintű szereplőinek főbb feladatairól a műveletek szigorú és pontos végrehajtása

érdekében. Az előző népszámlálásnál ideiglenesen alkalmazott személyzet helyett ezúttal helyi állami alkalmazottak feleltek az összeírás irányításáért és szervezéséért – némi eltéréssel Magyarország és benne Erdély, illetve Horvátország és Szlavónia között – míg a begyűjtött adatok ellenőrzése és feldolgozása a KSH-ra hárult. A helyi szervezők első feladata a hozzájuk tartozó települések 500 és 1000 fő közötti számlálókörzetekre osztása volt, majd a számlálóbiztosok kiválasztása. A minisztériumi rendelet foglalkozott az adatvédelem kérdésével is, kiemelve, hogy az adatszolgáltatókat a népszámláláskor adott válaszaik alapján nem lehet újabb adókkal terhelni.

Az 1880. évi népszámlálást mind az önköltés, mind a számlálóbiztos általi kitöltés esetében egyéni számlálólapokkal végezték. Tartalmi szempontból változás volt az anyanyelv, illetve az országban beszélt más nyelvek ismeretének kérdése, valamint az esetleges betegségekre és annak időtartamára vonatkozó kérdés. A kitöltött egyéni kérdőíveket lakóegységenként sorolták be. Az adatok településenkénti ellenőrzését követően azokat a népszámlálási bizottság további javításra és feldolgozásra a KSH-hoz továbbította. A legtöbb táblázat kombináció nélkül készült, de volt néhány kétváltozós kombinatív táblázat is. Az adatok többnyire a jelenlévő polgári népességre vonatkoztak, de egyes főbb adatok a katonai népességről is megjelentek.

Az adatközlés igen nagy hangsúlyt kapott. A legfontosabb táblázatokat, magyarázó jegyzeteket és szövegeket tartalmazó két kötet több mint 1200 oldalt tartalmazott: az első országos és megyei, a második települési szintű adatokkal jelent meg, mindkettő 1882-ben. Ezeket számos más kötet és füzet követte, köztük Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának háromkötetes kiadványa, Kőrösy József igazgató szerkesztésében.

3. Az 1890. évi népszámlálás

Az 1880-as évtized során a hivatalos magyar statisztikai szolgálat tevékenysége és szervezete jelentős mértékben megerősödött, ami lehetővé tette az újabb népszámlálás hatékonyabb előkészítését is. A KSH munkatársi gárdáját már a népszámlálás elméleti és technikai oldalait, valamint a népszámlálásba kerülő témákat és változókat alaposan ismerő munkatársak alkották.

Az 1889-1890-ben végzett előkészítő munkák részeként a Magyar Országos Statisztikai Tanács és a Magyar Tudományos Akadémia több ülésén foglalkozott a következő népszámlálás egyes jellemzőivel, például az épületek teljes körű összeírásának és egy népszámlálási alapon készítendő foglalkozásstatisztikai rendszer megvalósításának lehetőségével. A népszámlálásnak az ország teljes területét le kellett fednie, vagyis Magyarországot Erdéllyel, Fiume várost és körzetet, valamint Horvátországot és Szlavóniát, mégpedig mindenütt azonos tartalommal. Az összeírás haté-

kony lebonyolításának felelősei a korábbi népszámlálási bizottságok helyett ezúttal a helyi hatóságok legmagasabb rangú tisztségviselői lettek.

A népszámlálást elrendelő 1890. évi IX. törvényt az év áprilisában fogadták el. Ez alapvetően követte az 1880-as jogszabályt, de előírta az összes köz- és magánépület összeírását is (szemben a korábbiakkal, amelyekben csak a lakás célú épületekről volt szó), ugyanakkor a háziállatok összeszámlálása kimaradt. A kérdőívek és más nyomtatványok ingyenes biztosítása az állami szervek feladata volt, az összeírás minden egyéb költségét viszont a településeknek kellett viselniük. A törvény mellett egyes minisztériumok is rendeleteket bocsátottak ki a népszámlálási munkák különböző szakaszainak szabályozására: az összeírási munkák részleteire vonatkozóan a KSH-t felügyelő Kereskedelmi Minisztérium, a házszámozás szabályairól pedig a Belügyminisztérium rendelkezett. Az alapvető normák a számlálókörzetek kialakítását, az összeírók toborzását, a helyi szervezés határidőit és egyéb elemeit illetően szinte alig változtak 1880-hoz képest. Ugyanakkor Budapesten a KSH hozzájárulásával szerepelt néhány kiegészítő kérdés.

Az összeírást külön személyi és lakás kérdőíveken hajtották végre, amelyekhez az önköltésre vonatkozó utasítások is szerepeltek. A számlálóbiztosok a kérdőíveket jóval az összeírási időszak megkezdése előtt kiosztották az épületek tulajdonosainak, majd a háztartásoknak. Később be kellett gyűjteniük azokat a települési, járási és megyei szintű ellenőrzés, majd a KSH-ban történő központi adatfeldolgozásra küldés céljából.

A feldolgozás a polgári népességre korlátozódott, kivéve egyetlen táblázatot a katonai népesség számaival. A demográfiai kérdéskörök lényegében megegyeztek a 10 évvel korábbiakkal, ugyanakkor számos változás történt a foglalkozási és épületadatok feldolgozását, illetve a vállalkozókra, a háztartásokra és a családokra vonatkozó adatokat illetően.

A népszámlálás legnagyobb, háromkötetes publikációja 1893-ban jelent meg nagyszámú táblázattal – köztük két- vagy akár háromváltozós kombinációkkal –, magyarázó és elemző szövegekkel, grafikonokkal és egy kartogrammal. Település szintű adatok már az 1892-ben kiadott Helységnevtárban is szerepeltek, később pedig sok más kiadvány is készült a népszámlálás adatai alapján. Érdekes kiegészítő adatforrást jelentett az 1893. évi cigányösszeírás, továbbá megemlítendő, hogy a beszélt nyelvekre vonatkozó adatok heves vitákat váltottak ki.

4. Az 1900. évi népszámlálás

A XIX. század utolsó évtizede több fontos eseményt hozott a hivatalos magyar statisztika történetében. 1895 a népmozgalmi statisztika reformjának éve volt, beve-

zették ugyanis a születések, halálozások és házasságkötések állami nyilvántartásának rendszerét. Ugyanebben az évben teljes körű mezőgazdasági összeírásra került sor, amely egyúttal a következő népszámlálásra való gyakorlati felkészülést is szolgálta. Kiemelkedő jelentőségű esemény volt a KSH-ra és tevékenységeire vonatkozó 1897. évi XXXV. törvény, amely rendelkezett a statisztikai kérdőívek parlamenti elfogadásáról, az adatszolgáltatási kötelezettségről és az ezzel kapcsolatos szankciókról, valamint a számlálóbiztosok kötelező díjazásáról. A törvény előírásokat tartalmazott az adatszolgáltatók és személyes adataik védelméről is.

Az 1900. évi népszámlálást elrendelő, 1899. évi XLIII. törvényt az év decemberében fogadták el, 1900 augusztusában – a korábbi gyakorlatot követve – miniszteri rendelet intézkedett a műveletek technikai részleteiről. Az összeírás eszmei időpontjának és időtartamának, az alapvető szervezési elveknek, a helyi hatóságok feladatainak, az állam kötelezettségeinek, valamint az adatgyűjtés előkészítésével és végrehajtásával kapcsolatos költségek megosztásának rendje lényegében megegyezett az előző népszámlálásával.

A KSH-t felügyelő kereskedelemügyi miniszter által kibocsátott általános utasítás részletesen szabályozta a népszámlálás szervezési kereteit és feladatait. A számlálókörzeteknek ezúttal 300 és 800 fő közöttinek kellett lenniük. Az összeírásban részt vevő pedagógusok maximum hat nap szabadságot vehettek igénybe ehhez a munkához. A számlálóbiztosok és a népszámlálás más helyi résztvevői megkapták a miniszteri rendelet és az általános utasítás szövegét, továbbá részt kellett venniük a KSH munkatársai által a helyhatóságok székhelyén tartott oktatásokon és konzultációkon. Az utcanevek és házszámok ellenőrzésére viszont e népszámlálásnál nem került sor.

A számlálóbiztosok száma valamivel meghaladta a 32 ezret, ami országos átlagban fejenként 594 személy összeírását jelentette. Ugyanakkor Budapesten az átlag közelebb volt az 1000 főhöz. December utolsó napjaiban a számlálóbiztosoknak végig kellett járniuk számlálókörzetüket, hogy egyeztessék látogatásuk várható időpontját a lakosokkal, vagy átadják a kérdőíveket azoknak, akik maguk kívánták kitölteni. A városi hajléktalanok összeírása december 31-én megtörtént.

Az adatfelvételt január 10-ig be kellett fejezni, de az összeíróknak további 5 napig lehetőségük volt a még hiányzó adatok megszerzésére. A települési jegyzők és körjegyzők feladata a hozzájuk tartozó népszámlálási anyagok alapos áttekintése volt, majd a terület legmagasabb rangú tisztségviselője elkészítette, és február közepéig a KSH-hoz továbbította az általa felügyelt terület összesítő lapját.

A népszámlálás anyagainak központi ellenőrzése és javítása hosszabbnak és bonyolultabbnak bizonyult a vártnál, sőt egy részüket vissza kellett küldeni az összeírás helyszínére revízió és javítás céljából. A legtöbb problémát az épületek és az ágazatok statisztikai adatai jelentették. Ezzel együtt a feldolgozás eredményeként kialakult az üzemi és ipari nyilvántartási rendszer, valamint az iskolás kor alatti és iskolás korú gyermekek nyilvántartásba vétele is.

A népszámlálás fő adatait a *Magyar Statisztikai Közöny* tíz kötetében (1902–1909), a Helységnevtárban (1907), valamint a halandósági táblákat tartalmazó témakötetben (1906) jelentették meg.

5. Az 1910. évi népszámlálás

Az 1897-ben elfogadott törvény kedvezően hatott a KSH helyzetére az új század első évtizedében. Ezzel egyidejűleg mind az országon belül, mind nemzetközileg fokozódtak a politikai és társadalmi feszültségek, lassult a gazdasági növekedés, és mindez a friss adatok iránti érdeklődést és a soron következő népszámlálás jelentőségét növelte.

Az előkészítő munkák lényegében a korábbi gyakorlatot követték, néhány szervezési és technikai változtatással (például a felülvizsgálók számának és a számlálókörzetek nagyságának növelésével, az előzetes népességszámok pontosabb becslésével, előnyomatott válaszlehetőségekkel a kérdőíveken). A népszámlálási kérdések mellett az egyéni kérdőíven helyet kaptak a választójogi reform előkészítésével kapcsolatos kérdések is.

Az 1910. évi népszámlálást elrendelő VIII. sz. törvényt és a kérdőívek tervezetét 1910 augusztusában fogadta el a parlament, a korábbiakhoz hasonló eszmei időponttal és időtartammal. Ezúttal maga a törvény említi a felülvizsgálók szerepét, továbbá hivatalos személyekké nyilvánítja a számlálóbiztosokat és a felülvizsgálókat. Ugyancsak előírja, hogy a népszámlálás végrehajtásának részleteit Magyarországra vonatkozóan a kereskedelmi miniszternek, Horvátországra és Szlavóniára vonatkozóan pedig a bánnak kell rendeletileg szabályoznia. A kereskedelmi miniszternek a végrehajtás időszakában szorosan együtt kellett működnie a honvédelmi, a belügyi, a válás- és közoktatásügyi, valamint az igazságügyi miniszterekkel.

Az 1900-astól eltérően az 1910. évi census a népesség összeírása mellett csak a lakóépületeket és más lakott épületeket, a lakott lakásokat és más lakóegységeket vette számba, kivéve Budapestet, ahol minden épület és azok főbb adatfelvétele megtörtént.

A számlálókörzetek nagyságát ismét 800–1200 főben határozták meg, és ez a norma a következő két népszámlálásnál is megmaradt. A felülvizsgálói körzetek átlagosan négy számlálókörzetet tartalmaztak. Az összeírási munkákkal kapcsolatos helyi feladatokért ismét a területi közigazgatás különböző szintjein működő legmagasabb rangú köztisztviselők feleltek. A korábbiakhoz hasonlóan a számlálóbiztosok és felülvizsgálók számára követelmény volt a magyar nyelv tudása, a nemzeti kisebbségek által is lakott területeken, a helyi összeírási apparátusnak a kisebbségi nyelvet is ismernie kellett. Az előző népszámláláshoz hasonlóan a népszámlálás előkészítése és végrehajtása alatti kommunikációja is a kijelölt feladatok között szerepelt. A munkák helyszíni szakaszára vonatkozóan a miniszteri rendelet alapján a

korábbiakhoz képest két fontos változtatás történt. Az egyik szerint önkitöltés esetén a főbb változókat kötelezően ellenőrizni kellett, a másik alapján pedig a népszámlálási anyagokat az alapos teljességi és minőségi ellenőrzést követően a helyi hatóságnak a járási és megyei hivatalok közvetítése nélkül, egyenesen a KSH-hoz kellett küldeniük. Az utóbbi intézkedés kéthetes időmegtakarítást eredményezett, lehetővé téve az előzetes adatok igen gyors, 1911 márciusában történt összeállítását.

A történeti Magyarország területén utoljára végrehajtott, 1910-es népszámlálás eredményeit a *Magyar Statisztikai Közöny* hat vaskos kötetében tették közzé 1912 és 1920 között. A késedelmet az első világháborúval összefüggő nehézségek, valamint az adatok összeállításáért és szöveges értékeléséért felelős demográfusok más irányú, kötelező megbízatai okozták (például a választójogi reform előkészítése, illetve a háború utáni béketárgyalásokhoz szükséges statisztikai dokumentumok kidolgozása).

6. Az 1920. évi népszámlálás

Az 1920. évi népszámlálásra a korábbihoz képest alapvetően megváltozott történelmi és földrajzi körülmények között került sor. A trianoni békeszerződés a háborús veszteségeket betetőzve drámaian hátrányos helyzetet okozott, mivel az ország elvesztette területének 71, népességének 63 százalékát. A népszámlálás így több szempontból is rendkívül fontossá vált, mivel nem egyszerűen a szokásos népességváltozásokat kellett számba venni, hanem a háború és Trianon által okozott és generált népesedési folyamatokat is.

Így, a pénzügyi lehetőségek szűkössége ellenére az előkészítő munkák kevésbé a háború befejeztét követően elkezdődtek. A különféle nehézségek ellenére támaszkodni lehetett a két előző népszámlálás során megszerzett tapasztalatokra. A népszámlálás tartalmának és adatgyűjtési tervének kidolgozására, valamint a KSH és más érintett szervek közötti konzultációkra megfelelő időben sor került. Megszavazták 1920 szeptemberében a népszámlálásról szóló XXXIII. törvényt, a különféle munkafolyamatok részleteit szabályozó rendeleteket pedig a kereskedelemügyi és a pénzügyminiszter bocsátotta ki több más minisztériummal egyeztetve. A népszámlálás végrehajtásának rendje és szervezete nem sokban tért el a korábbiakétól, azonban a háború utáni helyzet által okozott bizonytalanságok miatt a törvény nem tett említést sem az eszmei időpontról, sem az összeírás tényleges kezdő és befejező dátumáról, csupán az időtartamát határozta meg tíz napban. Végül az ország területének legnagyobb részén követték a hagyományos megoldást, eszmei időpontként megtartva az 1920. december 31. és 1921. január 1. közötti éjfélt, összeírásra pedig kijelölve 1921 első tíz napját. Az ország néhány, még külföldi csapatok által elfoglalt déli

megyében viszont külön összeírást kellett tartani novemberben, a többi országrészben alkalmazott eszmei időponttal és időtartammal.

Az 1920-ban használt kérdőívek jelentősen különböztek a tíz évvel korábbiaktól. Nem szerepeltek például benne a választójogi reformmal kapcsolatos kérdések, bekerültek viszont a nemrég befejeződött háborúval és következményeivel összefüggő témák (például a háztartáshoz tartozó személyek lakóhelye, a háború és a későbbi forradalmi események halottainak, az eltűnt vagy hadifogságba került személyek, hadiárvak és hadiözvegyek listája, valamint egy nagyobb kérdésblokk a háború idején katonai szolgálatot teljesített férfiakra). Azokban az országrészekben, ahol jelentősebb számú német nyelvű kisebbség élt, a számlálóbiztosokat németül nyomtatott kérdőívekkel is ellátták.

Ami a népszámlálás közreműködőit illeti, első alkalommal fordult elő, hogy „megfelelő iskolával rendelkező nőket” is lehetett alkalmazni számlálóbiztosként. Elsősorban a pénzügyi korlátok miatt ezúttal elmaradt a kitöltött kérdőívek helyszínen történő, teljes körű ellenőrzése, amit csak részben pótolta a helyi hatóságok (jegyzők vagy más tisztségviselők) által végzett szűrőpróbaszerű kontroll. A népszámlálási anyagok KSH-hoz továbbítása és a központi feldolgozás módja viszont a korábbi népszámlálások során kialakult mintát követte.

A népszámlálás legfontosabb kiadványai ezúttal is a *Magyar Statisztikai Közlöny* köteteként jelentek meg. Mivel a városi és vidéki települések száma az elcsatolások következtében a korábbi több mint 13 ezerről kevesebb, mint 3500-ra csökkent, az 1923 és 1929 között kiadott öt kötet az 1910-eshez képest jóval kevesebb adatot tartalmazott. Kimaradt továbbá az állampolgárságra vonatkozó adatok közzététele is az összeírás idején az ezzel kapcsolatban létező bizonytalanságok miatt. Bár a feldolgozott anyag mennyisége alig fele volt a korábbi népszámlálásokénak, tényleges időbeli nyereséget nem lehetett elérni a sürgős kormányzati, egyéb gyakorlati és tudományos célú rengeteg speciális adatigény teljesítése miatt. Természetesen készültek más népszámlálási kiadványok, cikkek is. A már említett, háborúval összefüggő témákon kívül fontos információkat tettek közzé a magyar népesség anyanyelvi összetételét illetően is. Valójában nagyon sok magyar nemzetiségű lakos menekült el az elcsatolt területekről, míg a Magyarország megmaradt részeiben élő nemzeti kisebbségek egy része emigrált az anyanyelvüket beszélő szomszédos országokba. Egy további következmény volt a háborús évek alatt elmaradt születésekkel összefüggő torz korstruktúra kialakulása.

7. Az 1930. évi népszámlálás

Az 1930. évi népszámlálást az ismét romló gazdasági körülmények és a tömeges munkanélküliség időszakában, bár a tíz évvel korábbihoz képest konszolidáltabb hely-

zetben kellett előkészíteni és végrehajtani. Az előkészítő munkák az 1920-as évtized második felében kezdődtek el a KSH-ban, felhasználva az előző censzusok tapasztalatait.

Az országos statisztikai szolgálat, valamint központi szervei, az Országos Statisztikai Tanács és a KSH működését újraszabályozó XIX. sz. törvényt 1929-ben fogadták el. Ennek értelmében a KSH a miniszterelnök felügyelete alá került (a kereskedelemügyi miniszteré helyett), továbbá meghatározta kötelességeit és feladatait, ideértve az összes országos szintű adatfelvételt, az adatszolgáltatók kötelességeit, a lehetséges szankciókat, az egyedi adatok kiszivárgásának tilalmát stb. Mivel ezek az előírások a népszámlálás szempontjából is rendkívül fontosak voltak, figyelembe vették őket az 1930. évi népszámlálást elrendelő, az év júliusában a parlament mindkét házában megszavazott XXV. sz. törvény megfogalmazásánál. A korábbi hasonló jogszabályokhoz képest az egyedüli jelentős eltérést az jelentette, hogy a kereskedelemügyi miniszter helyett a miniszterelnök szerepelt benne a népszámlálási apparátus számára elkészítendő végrehajtási utasítások felelőseként. Budapest egyébként ismét engedélyt kapott arra, hogy bizonyos módosításokat hajtson végre az adatgyűjtés során, ügyelve azonban a népszámlálási program országos egységére.

A népszámlálás reklámkampányához az összeírás tényének és kérdőíveinek ismertetését tartalmazó, országosan terjesztett plakátok és újságcikkek mellett első ízben használták ki a rádió adta tájékoztatási lehetőségeket.

A kérdőívek többnyire hasonlóak voltak a korábbiakhoz, eltekintve a személyi kérdőív méretétől, amelyet a több és részletesebb, különösen a férfiak első világháború előtt, alatt és után teljesített katonai szolgálatára vonatkozó kérdés miatt kellett megnövelni. Volt néhány változtatás a lakáskérdőíven, továbbá külön kérdőívet kellett kitölteniük a magániparosoknak és kereskedőknek is. Az önkéntesek számára a válaszadás megkönnyítése érdekében rövid útmutató készült. Alapvetően nem változtak 1920-hoz képest az adatgyűjtést felügyelő helyi hatóságok feladatai és a kész anyagok KSH-hoz történő továbbításának folyamatai, eltekintve attól, hogy a miniszterelnök által kibocsátott végrehajtási rendelet szerint a kitöltött kérdőívek helyi ellenőrzése sokkal alaposabb volt, és két hétig tartott.

Az 1930. évi népszámlálás volt Magyarországon az első, amelyben gépesített adatfeldolgozás is történt. Továbbfejlesztett Hollerith-típusú „Powers” mechanikus táblázógépeket és lyukkártyákat használtak a demográfiai és foglalkozási adatok kombinált feldolgozására, míg a többi változót manuálisan dolgozták fel. Az információk kártyalyukasztógép segítségével kerültek az egyéni kérdőívekről a kártyákra. Rendezógépek végezték el a számításokat, valamint a kártyák kiválasztását és elhelyezését a különböző kategóriáknak megfelelő zsebekben. Ez az eljárás a korábbiaknál részletesebb besorolásokat, valamint a változók tetszőleges kombinációit tette lehetővé.

Ami a gépi feldolgozás operátorainak kiválasztását illeti, a jelölteknek alapos alkalmassági vizsgát kellett tenniük a KSH-ban, majd háromhetes gyakorlati képzés következett. A kártyalyukasztás és a gépi feldolgozás folyamatai 1931 júniusától 1934 októberéig tartottak.

Az 1930. évi népszámlálás fő publikációját ezúttal is a Magyar Statisztikai Közlemények kötetei jelentették négy tematikus kiadvánnyal (1932–1936) és egy igen kései összesítő zárókötetel (1941). Kézirat formában készült egy korábbi füzet is különböző kiválasztott adatokkal 1937-ben.

8. Az 1941. évi népszámlálás

A KSH-nak 1938-1939-ben több népességi adatfelvételt kellett végrehajtania, kiemelten a trianoni szerződés alapján elveszített területek egy részének (átmenetinek bizonyult) visszacsatolásával összefüggésben. Ezek az igazgatási célú és regionális összeírások a korábbi népszámlálások tapasztalataival együtt mind elméleti, mind gyakorlati szempontból elősegítették a soron következő népszámlálás előkészítését. A háborús körülmények miatt viszont a KSH-nak nem volt lehetősége nemzetközi tanulmányutak és tapasztalatcserék szervezésére.

A minisztériumok és más országos szervek igazgatási, gazdasági, kulturális és egyéb adategényeinek felmérése és megvitatása 1940 májusában történt. Júniusban az Országos Statisztikai Tanács Demográfiai Bizottsága tudományos szempontok szerint vizsgálta a népszámlálással kapcsolatos javaslatokat. További tanácskozások során véglegesítették a népszámlálás programját, majd a parlament két háza megszavazta az 1941-ben tartandó népszámlálásról szóló, 1940. évi XXX. számú törvényt. Ezt a népszámlálás és a vele együtt végrehajtandó más statisztikai és igazgatási célú adatgyűjtések megvalósítását szabályozó miniszterelnöki rendelet egészítette ki.

Mivel az ország területe a bécsi döntések eredményeként megnövekedett, az adatgyűjtés nagyobb volumenű és bonyolultabb is lett. Ezt részben enyhíteni lehetett a visszacsatolt területeken létrehozott központi, megyei és járási népszámlálási irodákkal. Ezek biztosították a kapcsolatot a budapesti központ és az új területek között, amit azzal is megerősítettek, hogy a KSH 150 munkatársa – köztük sok alkalmilag felvett egyetemi hallgató – részt vett az adatgyűjtésben ezeken a területeken. Ugyancsak segítettek a népszámlálási hálózatok kialakítását a visszacsatolt területeken az 1938-ban és 1939-ben végrehajtott népesség-összeírások tapasztalatai. A helyi hatóságok feladatai egyébként alig különböztek az előző népszámláláshoz képest. A számlálókörzetek nagysága a szabályozás szerint 400 és 1000 fő között változhatott, a legmagasabb átlag 679 fő volt Budapesten.

Az ország területét érintő bizonytalanságok miatt az eszmei időpontot január 31. éjféltre tették át, de a Jugoszláviától később visszakapott délvidéki területeken az összeírásra csak október 11-ével kezdődően kerülhetett sor egy kiegészítő kormányrendelet alapján. Fontos cél volt, hogy az adatok megfelelően tükrözzék az ország

társadalmi helyzetét, amelyet már addig is erősen befolyásoltak a háborús körülmények.

Az 1941. évi népszámlálás kommunikációs kampánya az eszközök széles választékát használta, az adatgyűjtési időszak előtti, alatti és utáni rádiós tájékoztatókat és közleményeket, a rendszeresen megjelent újságcikkeket, a filmhíradó beszámolóit a népszámlálási tevékenységekről, valamint a különféle előadásokat, amelyeket – például iskolákban – a KSH szakemberei tartottak.

Az 1941-es népszámlálás volt az első, amelyről az adatgyűjtést követően minden település jegyzőjének vagy polgármesterének el kellett készítenie a „Jelentés a népszámlálás befejezéséről” című dokumentumot a különféle kitöltött kérdőívek, vagyis például a lakott és nem lakott lakóegységek vagy a népesség nemenkénti számaival. Ez nagyon hasznosnak bizonyult az előzetes adatok korai közlése szempontjából, amely a trianoni területekre vonatkozóan már 1941 márciusában megtörtént a rádió és írott sajtó útján, míg a visszacsatolt területekről az első adatokat 1942 februárjában publikálták.

Ami a népszámlálás tartalmát illeti, a tervek szerint a szokásos lakónépességre (megkülönböztetve a jelen- és távollévőket), a családokra és háztartásokra, valamint az épületekre és lakóegységekre vonatkozó kérdéseket kellett feltenni és feldolgozni, ez utóbbit és így az adatközlést sem lehetett megvalósítani a háborús körülmények miatt. Megjegyzendő azonban, hogy a német nemzeti kisebbséghez tartozó népesség jelentős részének erőszakos kitelepítése a háború után, részben az 1941. évi népszámlálás során a nemzetiségre és anyanyelvre vonatkozó válaszaik alapján történt.

A főbb előzetes adatok fokozatosan – a feldolgozás ütemének megfelelően – jelentek meg a *Magyar Statisztikai Szemlé*ben (1948-ig ezen a néven jelent meg a KSH folyóirata). Ezek azonban mind tartalmukat, mind területi részletezettségüket tekintve nagyon szűk tartalmú információk voltak. A végleges és részletes adatközlést a háború megakadályozta. Bár a településszintű főbb demográfiai adatok feldolgozása és közlésük kézírata 1943–1944-ben elkészült, a véglegesítésükhöz szükséges munkát nem lehetett elvégezni. Egy későbbi, pótlólagos feldolgozás lehetővé tette, hogy ezek az adatok 1947-ben megjelenhessenek, amivel megőrizhetővé vált ez az értékes információkincs. A többi kötet összeállítására és megjelenésére viszont csak évtizedekkel később, 1975 és 1990 között került sor, ideértve a népszámlálás igen részletes módszertani leírását is, ami Thirring Lajosnak, az 1941. évi népszámlálás szakmai irányítójának 1982-ben publikált munkája.

9. Az 1949. évi népszámlálás

A második világháború után a hagyományoknak megfelelően 1950/51 fordulóján kellett volna a soron következő magyar népszámlálást megtartani. Nem sokkal a hábo-

rú befejezését követően felmerült a népszámlálás megszervezésének gondolata, de egy teljes körű összeírás feltételeinek kialakulására még több évre volt szükség. A kormány az előzmények és az adott helyzet, valamint különböző indokok alapján előbb egy évvel, majd egy kormányrendelet útján további egy évvel korábbra, az 1948. december 31. és 1949. január 1. közötti éjféltre hozatta előre e népszámlálás eszmei időpontját.¹ Az indokok között szerepelt a háború okozta hatalmas emberi és anyagi veszteségek, károk felmérésének sürgőssége, a radikális társadalmi, gazdasági és politikai változások, a földreform hatásaival kapcsolatos adatigények teljesítése, a munkaerő-gazdálkodás bevezetése, az újfajta igazgatási rendszer szükségleteinek kielégítése, az első hároméves terv eredményeinek felmérése és az 1950-ben induló első öt éves tervhez a friss információk szükségessége. Mindehhez hozzáadódott, hogy az előző, 1941. évi népszámlálás eredményei nemcsak aktualitásukat veszítették a jelentős változások miatt, hanem az adatok nagy része a háborús körülmények között feldolgozásra és így közzétételre sem került, továbbá a népszámlálásnak pótolnia kellett a tervezett, de elmaradt mezőgazdasági összeírást is.

Az időpont változtatása rendkívül rövid időt, mindössze néhány hónapot adott a felvételi program, a kérdőívek és egyéb nyomtatványok, valamint a feldolgozási tervek elkészítésére. Próba felvétel végrehajtására sem volt idő, csupán a KSH-n belül történhetett a kérdőívek és a gépi feldolgozás részleges tesztelése. A szorosan vett népszámlálás mellett a lakások, lakóházak és egyéb épületek összeírása, továbbá az önálló iparosok és kereskedők, illetve az iparvállalatok és kereskedelmi egységek adatainak felvétele is a programba került. Mindehhez csatlakoztak különféle, nem statisztikai célú, igazgatási-nyilvántartási jellegű összeírások is, amelyek például a vakok és az iskolakötelesek névjegyzékeinek összeállítását vagy a teljes népesség megsemmisült vagy károsodott anyakönyveinek pótlását célozták.

A teljesség biztosítása érdekében – a korábbi népszámlálások tapasztalatait is felhasználva – mindenképpen nélkülözhetetlen volt az adatgyűjtés földrajzi előkészítése, a közterületi nevek, a házszámozások, meglévő épületjegyzékek ellenőrzése és pótlása, a város- és községrészekre, illetve a külterületekre vonatkozó információk előzetes begyűjtése. Az előkészítő feladatok másik fontos szakaszát a feldolgozás részletes tervének kimunkálása, a különféle kódjegyzékek, valamint a foglalkozási és ágazati jegyzékek összeállítása jelentette.

A rendkívül szerteágazó és sürgős adatigények következtében a népszámlálás kérdésanyaga maximálisan kimerítette mind a különféle kérdőívek fizikai terjedelmét, mind a megbízható adatszolgáltatás időigényét, sőt nem csupán a korábbi hazai adatgyűjtésekhez képest volt bőséges, hanem az ENSZ később kialakított népszámlálási programjával összehasonlítva is kiállta a próbát, több részletében meghaladva azt. Az adatgyűjtés nyomtatványai általában országosan egyformák voltak, kivételt

¹ A kérdőíveken „1948. évi népszámlálás” található, a szakirodalom azonban 1949-et tekint e népszámlálás évének.

csak a későbbi (és mai) Budapest területén, valamint három, főváros közeli településen használt lakás- és épületkérdőívek képeztek, amelyek feldolgozása az akkor még különállóan működő fővárosi statisztikai hivatal feladata volt.

Az adatgyűjtés a KSH ellenőreinek szakmai irányítása alatt a helyi államigazgatási szervek feladata volt, amelyet 22 000 számlálóbiztos és 5 000 felülvizsgáló közreműködésével hajtottak végre. A számlálóbiztosok többsége tanító, a felülvizsgálóké helyi közigazgatási tisztviselő volt, akik a népszámlálásban munkájukért díjazásban részesültek. Bár alapos és mindenre kiterjedő minőségellenőrzésre a munkálatok erőltetett menet jellege miatt nem volt lehetőség, néhány részleges vizsgálat szerint az összeírás megbízhatósága – a mezőgazdasági és a nemzetiségi-anyanyelvi kérdésektől eltekintve – általában kielégítő volt. Ebben jelentős szerepet játszottak a lakosság tájékoztatását és morális ösztönzését segítő hivatalos szervek, társadalmi szervezetek, valamint a sajtó, rádió és filmhíradó hatékony propagandatevékenysége is.

A januárban befejezett összeírást követően a felvett adatok ellenőrzése, részletes felülvizsgálata és feldolgozásra történő előkészítése (kódolás, lyukkártyára írás stb.) 1949. tavaszi hónapjaiban megtörtént. E munkák a KSH központjában vagy szervezésében zajlottak, egyes fázisokban akár 1000–1500 ideiglenesen felvett munkatárs, illetve otthonukban dolgozó szakmáymunkás alkalmazásával. Külön megállapodás keretében az 1948/49-es tanév második félévében a KSH a népszámlálási munkák megfelelő elhelyezésére megkapta a közelben lévő Rákóczi Gimnázium és a Marczibányi téri iskola több helyiségét.² A feldolgozás túlnyomórészt gépi úton történt, és néhány speciális vagy újdonságot jelentő munkától eltekintve az év végéig be is fejeződött; az adatok kisebb részénél alkalmaztak manuális feldolgozást, egyrészt gazdaságossági megfontolások alapján, másrészt a gépi kapacitások korlátozottsága miatt. A géppark Hollerith-rendszerű eszközökből – lyukasztó, ellenőrző, kártyamásoló, különféle rendező és táblázó gépekből – tevődött össze.

Ami a tartalmi aspektusokat illeti, a feldolgozások nagyrészt a releváns változók kombinációival és bőséges területi részletességgel (községek, városrészek, fővárosi kerületek, városok, megyék szerinti bontással) készültek. Nem szerepeltek azonban kombinációkban a részletes anyanyelvi és nemzetiségi adatok, valamint az állampolgárságra vonatkozó információk. Újszerűnek tekinthető az egyéni számlálólapokon begyűjtött mezőgazdasági adatok feldolgozása, a részletes családstatisztikai feldolgozás, a társadalmi rétegek szerinti lakásstatisztika, továbbá a nem lakott épületek adatainak, valamint az egyes külterületi lakott helyek legfontosabb adatainak feldolgozása.

A népességre vonatkozó adatok felvétele és feldolgozása a hagyományoknak megfelelően a jelenlévő („de facto”) népesség fogalmához igazodva történt. Ugyan-

² MOL (MAGYAR ORSZÁGOS LEVÉLTÁR): 1948 jegyzőkönyv XXXII-23-m. A népszámlálások ügyiratai 9. d.

akkor jó közelítéssel meg lehetett állapítani az állandó lakónépesség nagyságát, ami segítséget jelentett a család- és háztartásstatistikák pontosabbá tételében. Az első teljes családstatistikai feldolgozás más szempontok mellett külön-külön elszámolta a családokat a gyermekek száma, a szülők együttélése, a családdal élő rokonok száma szerint. Az anyanyelv, nyelvismeret és nemzetiség részben szubjektív alapokon nyugvó kérdéskörénél jelentősen rontotta a megbízható válaszok elérését az adatszolgáltatóknál a világháborús és azt követő időszak eseményeinek (deportálás, népességcsere, ki- és áttelepítések) még friss emléke. A fogalmi rendszerek között a legbonyolultabb és legtöbbet vitatott a foglalkozási és társadalmi-gazdasági jellemzőké volt. A teljességre törekvő épületstatistika fő kategóriáit a lakóházak, a lakott egyéb épületek, az intézeti épületek és a nem lakott épületek alkották. Az intézeti háztartásokról, valamint az üzletek, műhelyek főbb adatairól külön feldolgozások készültek.

Az előzetes eredmények már 1949. február végén rendelkezésre álltak és közre is adták azokat, a kombinációkat és területi részletezést is tartalmazó tematikus kötetek kiadása 1949 és 1951 között történt, az összefoglaló zárókötet pedig 1952-ben jelent meg. A legfontosabb részletes adatok egyébként a *Statisztikai Szemlében* és más folyóirat-cikkekben is megjelentek. Nem készült azonban ekkor a népszámlálás előzményeit, menetét, tartalmát, módszertanát, fogalmait és feldolgozását ismertető kiadvány, ezt Thirring Lajos egy 1957-ben megjelent kötettel pótolta.

Irodalom

- KEPECS J. (szerk.) [1995]: *A magyar népszámlálások előkészítése és publikációi 1869–1990. III. kötet.* (A népszámlálások, valamint a kapcsolódó épület- és lakásösszeírások, illetve háztartás- és családfelvételek hazai gyakorlatának főbb jellemzőit és fogalmait ismertető tanulmányok.) Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.
- KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL [1983]: *1980. évi népszámlálás. 37. Az adatfelvétel és feldolgozás összefoglaló ismertetése.* Budapest.
- MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL [1909]: *A Magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása. Tizedik rész. Végeredmények összefoglalása 24 grafikai térképpel.* Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 27. kötet. Budapest.
- MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL [1920]: *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Hatodik rész. Végeredmények összefoglalása 15 grafikai térképpel.* Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 64. kötet. Budapest.
- MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL [1929]: *Az 1920. évi népszámlálás. Hatodik rész. Végeredmények összefoglalása 15 grafikai térképpel és 1 grafikkal.* Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 76. kötet. Budapest.
- MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL [1941]: *Az 1930. évi népszámlálás. VI. rész. Végeredmények összefoglalása, továbbá az 1935. 1938. és 1939. évi népösszeírások végeredményei.* Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 114. kötet. Budapest.

- ORSZÁGOS MAGYAR KIRÁLYI STATISZTIKAI HIVATAL [1871]: *A Magyar Korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos házi állatok kimutatásával együtt*. Pest.
- ORSZÁGOS MAGYAR KIRÁLYI STATISZTIKAI HIVATAL [1882]: *A Magyar Korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt*. I. kötet. Budapest.
- ORSZÁGOS MAGYAR KIRÁLYI STATISZTIKAI HIVATAL [1893]: *A Magyar Korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. I. rész*. Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam. I. kötet. Budapest.
- REHÁK A. – RÓZSA G. (szerk.) [2000]: *Népszámlálások Magyarországon*. Központi Statisztikai Hivatal, Greger-Delacroix Kiadó. Budapest.
- ROTTER Z. [1949]: Az 1949. évi népszámlálás tapasztalatai. *Statisztikai Szemle*. 27. évf. 7–8. sz. 133–138. old.
- THIRRING L. [1957]: *Népszámlálási kérdések. Az 1949. évi népszámlálás tapasztalatai*. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.
- THIRRING L. [1981]: *Az 1941. évi népszámlálás. A népszámlálás története és jellemzői*. Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, Magyar Országos Levéltár. Budapest.
- THIRRING L. [1983]: *Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői I. (1869–1910)*. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.
- THIRRING L. [1988]: *Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői II. (1920–1941)*. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest.

Summary

The history of the official Hungarian population census is as long as that of the official statistical service under Hungarian state administration. During these 150 years, fifteen full-scale enumerations took place covering the settlements, population and housing stock of the country, with a regular periodicity of ten years – except some departures owing to war events. Hungarian censuses have always strived after meeting data needs of central and local administration and research, as well as requirements of national and international comparison. The first part of the study introduces the period starting with the preparatory works of the first official census and ending with the first census carried out after WW2.